

ԹԱՆՁԻՄԱԹՆ ՈՒ ՉՆՔՈՒՇՑԻՆԵՐԸ

Եղիպտոսի Իպրահիմ Փաշային ղեկավարած իր պատերազմին մէջ պարտուելէ ետք, Թուրքիան, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի թելադրութեամբ 1838ին ձեռնարկեց բարենորոգումներ մտցնելու երկրին մէջ եւ, վերջ տալով ենիշերիական խառամութեւ անկանոն զինուորական դրութեան, կադմէլու կանոնաւոր բանակ մը՝ եւրոպական իմաստով, թումր կանդնեցնելու համար հիւսիսէն սպասուած ռուսական յառաջխաղացքին ղեկ:

Ենիշերիները Կ. Պոլսոյ մէջ ունէին իրենց յատուկ զօրանոցներն եւ այնքան յանդուպն դարձած էին, որ ըստ քմահաճոյս ղաճընկէց կ'ընէին ու կը սպաննէին սուլթանն անգամ, Էթէ ան իրենց կամայականութեանց առաջին առնել ջանար:

ԺԹ. զարու երկրորդ քառորդի Թուրքիոյ բարենորոգչական շարժման ոգին էր Րաշիտ փաշան: Անոր ցուցմունքներով կ'առաջնորդուէր օրուան վեհապետը՝ Սուլթան Մահմուտ (1808-1839), որ մէկ օրուան մէջ դաւադրութեամբ մը ոչնչացուց Կ. Պոլսոյ մէջ որջացած ենիշերիները: Ռուսիոյ ղեկարշաւանք մը պատրուակելով, Սուլթանը պարզեց Սանճագը շերիֆը (կրօնական պատերազմի դրօշ) եւ բոլոր ենիշերիներուն հրամայեց հաւաքուիլ իրենց զօրանոցներուն մէջ՝ որոշեալ օրը գործելու արշաւանքը: Սակայն ինք դադարեցին, սուլթանական հաւատարիմ զօրքերով եւ խոշոր թրնդանօթներով պաշարեց անոնց զօրանոցները, թակարդեց բոլոր ենիշերիները իրենց սրջերուն մէջ, որոնք նոյնհետեւին հրդեհի դրուեցան եւ անպարտելի կարծուած այդ անկանոն ու անզուսպ բանակները մէկ օրուան մէջ բնաջինջ ըրաւ՝ մէկ կողմէն հրդեհի բոցերով, միւս կողմէն թնդանօթի արկերով, իսկ այս երկու կրակներէն կերպով մը փախչիլ յաջողածներն ալ սրախողխող կամ ծովամօռն ընելով...:

Բարենորոգումներու մեծագոյն խոչըն-

դատը՝ ենիշերիութիւնը չեղոքացուած ըլլալով, Րաշիտ փաշան պատրաստեց եւ Սուլթան Մահմուտի ստորագրել տուաւ բարենորոգմանց ծրագիրը մը, որ կոչուեցաւ Խաթթը Շերիֆ: Սակայն, Խաթթը Շերիֆ տակաւին չհռչակած, Սուլթան Մահմուտ մեռաւ 1839 Յունիս 19ին: Իրեն յաջորդեց Սուլթան Մեհմետ:

Րաշիտ փաշայի թելադրութեամբ, երկտասարդ Սուլթան Մեհմետ եւ, 1839 Նոյեմբեր 3ին ստորագրեց բարենորոգմանց ծրագիրը որ Կիւլիսանէի մէջ 1839 Նոյ. 9ին հրատարակուեցաւ, ի ներկայութեան եւրոպական դեսպաններու եւ Թուրք, Հայ, Յոյն եւ Հրեայ ժողովուրդներու հոգեւոր պետերուն: Հռչակուած բարենորոգմանց ծրագիրը վերակոչուեցաւ Թանգիմաթ (բարեմոլորգումներ):

Մեր տրամադրութեան ներքեւ ունինք Թանգիմաթի ընդարձակ բնագիրը, սակայն կը ղոհանանք այստեղ ներկայացնելով միայն անոր զլխաւոր կէտերը, որոնք են.

1. Սուլթանի բոլոր հպատակներուն, անխտիր ցեղի եւ կրօնի, կեանքի ու ստացւածքի ապահովութիւն:

2. Պետական տուրքերու արդար տնօրէնութիւն եւ հաւասար բաշխում:

3. Գաւառներու մէջ կազմութիւն Գաւառական հորիւրդներու, որոնք պէտք է բաղկանան առանց խտրութեան մահմետական եւ քրիստոնեայ անդամներէ:

4. Քրիստոնեաներ իրաւունք պիտի ունենան տեղական կառավարութեան մէջ պաշտօններ ստանձնելու:

Թուելէ յետոյ բոլոր նոր օրէնքները, Թանգիմաթը կ'եղբարեակուր հետեւեալ բնութիւնով.

«Վերելի տրամադրութիւններն ըլլալով համաձայն հին աւանդութիւններու, այս կայսերական հրովարտակը պէտք է հրատարակուի Ստանպուլի եւ մեր կայսերական բոլոր վայրերուն մէջ եւ պէտք է պաշ-

սոմապէս հաղորդուի մեր բոլոր բարեկամ պետութեանց Ստամպուլի դեսպաններուն, որպէսզի անոնք ըլլան վկաներն այս օրէնքները դրուելուն, զոր կը հանեցնէ զԱստուած ու պիտի տեսէ յաւիտեան: Թող Ամենաբարձրեալն Աստուած պաշտպանէ մեզ: Այս օրէնքներուն հակառակ գործողները թող ենթարկուին Աստուծոյ ցասման ու զրկուին յաւիտեան ամեն տեսակ երջանկութենէ»:

Ո՛ր միայն զաւտաներու, այլ նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մէջ Թանգիմարքի գործադրութեան ընդլիմացողները զանուկով, Սուլթան Մէճիտ Երկրորդ անգամ հրատարակեց զայն 1845-ին:

Թանգիմարքը զարձեայ մնաց անգործադրելի մանաւանդ Անատոլիոյ զաւտաններուն մէջ: Սակայն այդ զաւտաներու Հայերը, որոնք մօտէն կը հետեւէին մայրաքաղաքի քաղաքական անցուղարձեւումն՝ սկսան խլրտիլ և բողոք բարձրացնել՝ իրենց տեղերուն մէջ Թանգիմարքը չգործադրողներուն դէմ: Մեր ձեռքի տակ գրտնըւած փաստերը կ'ապացուցանեն, թէ Թանգիմարքը չգործադրուելուն դէմ եղած բողոքներուն մէջ ամենէն հուսկուն և յանդուգնը եղած է Չնքուչցիներու բողոքը, որ գրաւոր է և կը կրէ հարիւրի մօտ ստորագրութիւններ: Մեզի ծանօթ են նաեւ երկու բողոքներ Վանէն, 1845ին: Սակայն անոնք հետազոտողներ են, այն ալ ոչ թէ հաւաքական, այլ անհատէ մը, որ ո՛չ թէ ուղղակի Վանէն, այլ մինչև Կարին գնալով հետադարձ է Հայոց Պատրիարքին:

Չնքուչցիները բողոքած են Թանգիմարքի ինքայ չըլլալուն դէմ 1840ին, այսինքն առաջին հրատարակութենէն անմիջապէս ետք, հանրադրութիւնով մը՝ որուն ներքեւ, ինչպէս րաինք վերեւ, ստորագրած և կնքած են հարիւրի մօտ ծանօթ գերդաստանի հայերը: Հանրադրութիւն-բողոքն ուղղուած է Բակոբոս Պատրիարքին (երկիցս բաղձած Պատրիարքական գահին վրայ. 1839 Մարտ 13-էն 1840 Սեպտ. 15 և 1848 Նոյեմբեր 1էն 1858 Հոկտեմբեր 1):

Քաղաքի մը տալու համար այդ յստահանական փաստաթղթի մասին, ստորեւ կ'արտայայտենք անոր հետեւեալ հատուածը.

«... Ծառայիմք սրբութեանդ, մեր Զրեկուշա երկիրը Քուրտստան ըլլալուն՝ տրեալ

Թանգիմարքը ինքայ չէ եղեր: Ֆուխարան(1) տրեալ ոտաց տակ եմք, մեզմէ վեց հազար հինգ հարիւր դուրոշ Քէշիկ(2) կ'ուզէին, Եօխուլեան Մահտեսի հաշերն մեր քարափէն գնաց ետքսր. Սրբութեանդ սայալովը վրաներնու տափ երաց...: Քուրտքսան ըլլալուն՝ հիմա բռնաւորը(3) իրան դատախագ եղեր է...: Ծառայ եմք Սրբութեանդ, հրամանացդ քարափէն՝ ինչպէս եագրշմիշ կըլլանք՝ այնպէս քափսիա մը փաշա ափանտուն(4) յարկես որ բռնաւորը իրան բան չի կրնայ ըսեր: Եօխուլեան Մահտեսի հաշերն փուխարին քարափէն վափիլ ենք էրեր: Կ'երքայ բռնաւորաց դէմ կը գրուցէ տէի՝ իրան դատախագ են եղեր: Ծառայ եմք Սրբութեանդ՝ չըլլալ Հայոց ազգը ոտաց տակ չերքայ, ի վերն Աստուած, ի վարն Սրբութեանդ ապաւինել եմք, Աստուծոյ սիրոյն յարերը համար տիրութիւն անես և ողջ լեր, ամեն»:

Բայց Թանգիմարքի ինքայ չըլլալուն դէմ զօրաւոր բողոք մ'ըլլալէ, վերեւի նշանակալից հատուածը երկու երևոյթներ ևս կը պարզէ: Մին՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին վրայ Չնքուչի Հայոց ունեցած մեծ համարումը և «Հայոց ազգը ոտաց տակ չերքայու» անոնց մեծականութիւնը, միւր՝ ԺԹ. դարու Չնքուչի գիւցարներն՝ Եօխուլ հաշոյին (Եօխուլեան Մահտեսի հաշեր) ընդթաղիրը՝ ազգին վափիլ և համարակախօս պաշտպան ազգային իրաւանց՝ պետական բարձրագոյն պաշտօնատանց մօտ: Բողոք-համարագրութեան ետեւը ստորագրող և կնքող Ատիչցիները(5)

(1) Ֆուխարան (կամ «Քարիք-Փուխար»)։ Զեմբուշի զաւառաքարքաւին մէջ կը նշանակէ ժողովուրդ կամ հասարակութիւն։

(2) Քէշիկ, անիրաւ տուրք։

(3) Սա Զեմբուշի Մահմետական Պէշէ էր։ 1840ին տակաւին ժառիրութիւն (կամ կեդրոնէն նշանակուած Թուրք կառավարչութիւն) հաստատուած չէր Զեմբուշի մէջ։

(4) Խարբերդի կուսակալին կ'ակնարկէ։ ԺԹ. դարուն, մինչև 1884 բուսականը, Զեմբուշ Խարբերդի կուսակալութեան ենթակայ էր։ Այդ բուսականէն յետոյ վերստին միացուեցաւ Տիգրանակերտի, ինչպէս որ եղած էր ինչ դարերուն։

(5) Ատիչը Զեմբուշէն 2-5 մղոն հեռաւորութեամբ

կ'ամբողջացնեն ժիժ. գարու Չնքուշի գիւ-
ցազնին այդ բնութագիրը՝ գրելով Պատ-
րիարք Ս. Հօր. «Եւ տրուայ ծառայիցդ է-
դիշու եղեալքս վկայեմք Մահեդեսի խաչերի
ազգասիրութեան որ վասն փութաբայից
օգտի եւ ազատութիւն միշտ ջանացող է եւ
շատ երախտաւոր է: Ի վասն ազգիս ազա-
նեմք սորին ազգասիրութեան լիցիս ցույ
եւ գաւազան...»:

ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ ԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

Թանգիմաքի երկրորդ (1845ի) Հրատա-
րակութիւնն ալ անցաւ ապարդիւն: Մա-
լեանդ Թուրքերն ու Քուրդերը մէկ օրէն
միւսը բարեփոխել անկարելի էր: Սուլթան
Մէհմետ ստիպուեցաւ 1853-ին երրորդ Հրո-
վարտակով մը շեշտել ազգային փոքրա-
մասնութեանց իրաւունքներու պաշտպա-
նութիւնն ու առ այդ տեղեկագրել քրիս-
տոնեայ փոքրամասնութեանց կրօնական
պետերուն:

Հետեւեալը պատճէնն է Կ. Պոլսոյ Հա-
յոց Պատրիարքին ղրկուած իրատէին (Հրո-
վարտակ), որ կը կրէ 1853 Մայիս 25 թուա-
կանը.

«Դուն որ Պատրիարք կարգուած եւ Հա-
յոց ազգին վրայ (երկարատեւ ըլլայ աստի-
ճանդ) եւ ընտրուած ու պատուած եւ քր-
իստոնեայ ազգերէ, երբ ձեռքդ հասնի
սոյն կայսերական հրամանս՝ գիտցիր որ
կայսերական կառավարութիւնս յօժարու-
թիւն ցոյց տուաւ որ տէրութեանս ամէն
կարգի հպատակները կատարեալ պաշտպա-
նութիւն վայելն իրենց կրօնական պաշտա-
մունքներուն եւ հագեւոր գործերուն մէջ:
Իմ փափաքս է վերցնել ի սպառ ամենավեր-
ջին ապօրինութիւններն անգամ, որոնք հե-
տը դիտել ծագում առին անհոգութեանց եւ
օրինազանցութեանց երեսէն: Մէկ խօսքով,
օգոստոսական նախնիներէս կայսրութեանս
հպատակ Հայ եկեղեցականներուն տրուած

եօղսուլ խաչոյի այս համառփիւս համադ-
րոյին դորձէի բնութագիրը անձանթ էր վե-
րադրող Չնքուշիներուն, որոնք՝ բերա-
նացի մեկ բաւած աւանդութիւններէ (6)
դոյն կը ճանչնային միայն որպէս անվեհեր
քաջ մը, բարերար մը եւ մանաւանդ Թուրք
կառավարութեան շահադանդող Քուրդ ա-
շխարհագրականներու բարեկամ:

բոլոր ազատութիւններն ու շնորհներն եւ
ալ հաստատելով կը հրամայեմ որ յաւ-
գրւին ամբողջութեամբ: Այսպէս ուրեմն, դուն
որ Պատրիարք ես յիշեալ ազգին, վերա-
հասու եղիր հրամանագրիս իմաստին եւ
ըստ այնմ վարուէ միշտ եւ զգուշացիր հա-
կառակ գործելէ, իսկ եթէ պատահի քր-
(բան մը) հակառակ ըլլայ այս հրամա-
նագրին՝ փութա Բարձրագոյն Դրամս իմա-
ցընել անմիջապէս»:

Այս Հրովարտակէն գրեթէ երկու տարի
ետք, Բարիզի Գոնկլէի բացման նախօրէին,
վերստին Հրատարակուեցաւ Թանգիմաքը՝
1855 Փետր. 18ին, դարձեալ ճշման ներքոյ
Յրանաայի եւ Անգլիոյ, որոնք օղնած էին
Թուրքիոյ՝ Ռուսիոյ դէմ մղած պատերազմ-
մին մէջ: Անգլիաֆրանս խաղ մ'էր նաեւ
այս(7), որպէսզի կարենան Թուրքիան որ-

(6) Այդ ամադուրիւնները զիտի հրատարակ-
ւին Չնքուշապատումի մէջ:

(7) Եւրոպական պետութեանց այս խաղը հրա-
շալիօրէի պատկերացուցած է, 50 տարի առաջ, Յով-
հաննէս Թումանեան, իր «Հայկական Հարցն ու իր
լուծումը» մենագրութեան մէջ գրելով. «Ո՛ր, Տաճ-
հաստանի ամբողջութիւնը պիտի մնայ անձեռնմխելի,
եւ ամէն մի բարեհոգութիւն իր երկրի մէջ Նորին Մե-
ծութեան Սուլթանի փառիշտութեան ներքին գործն
է, եւ նա արդէն ազնիւ արքայական խօսք է տալիս,
եւ ահա Հրատարակուած է էսինչ կամ էնինչ Թուրքի»,
վնդեր են ամէն անգամ եւրոպական մեծ պետու-
թիւններն ու փակել իրենց վեհաժողովները: Ահա
բէ որտեղ է, ինչպէս Տաճկաստանի հետ կապուած
ուրիշ հարցերի, էնպէս էլ Հայկական Հարցի դժ-

հայագիւղ մըն էր, զոր Քուրդերը հրդեհեցին, եւ
հիմնադրուել կործանեցին 1895-ի համիտեան ե-
ղեռնին:

պէս յառաջագէժ երկիր ներկայացնել Բարիկ մէջ գումարուած հաշուաւթեան ժողովին, ուր, 1856 Մարտ 30ին կնքուած հաշուաւթիւնը կոչուեցաւ Փարիզի Դաշինք:

Պէտք է նշել, սակայն, որ Թուրքիոյ համար անդործադրելի մնացած Թանգրիմաքի մօտ քսան տարուան այս իրադարձութիւնները Կ. Պոլսոյ մէջ իրենց կարեւոր ազդեցութիւնն ունեցան Արեւմտահայոց ազգային ներքին կեանքին վրայ:

Կ. Պոլսոյ ազատամիտ Հայ մտաւորականութիւնն ու ազատասէր արհեստարուեստիւնը (Էսմաֆ), առաջնորդութեամբ Տօթթ, Սերպիշէնի (Սերոպէշ Վիշէնեան), Գրիգոր Օտեանի(8), Գրիգոր Աղաթօնի եւ ուրիշներու, 1840էն սկսեալ դաստիարակչական եւ կազմակերպական մեծ շարժում մը ծաւալեցին ու Հայ ներքին կեանքին մէջ կամայականօրէն իշխող ամիրաներուն դէմ անհաճանջ պայքարով մը յաջողեցան Հա-

յոց համար իրականացնել բարենորոգչական ծրարիր մը, որուն փառապատիւ հանդիսացաւ Հայ Ազգային Սահմանադրութեան հռչակումը 1860 Մայիս 24ին:

Ո՛չ նման երեք անգամ հռչակուած ու չգործադրուած Թանգրիմաքին, ինչպէս նաեւ անոր չարունակութիւնն եղող Իքթիհանական կեղծուպատիր «Սահմանադրութեան», քաղաքակիրթ Հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն ամբողջ 55 տարի (1860-1915) Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին, և Արեւմտահայերէ կազմուած արտասահմանեան դադութներու մէջ, անչեղ կերպով գործադրեց Հայ Ազգային Սահմանադրութիւնը, այլ, Արեւմտահայ ցեղապանութենէն աւելի քան կէս դար ետքն ալ, Իսթանպուլի 75,000 Հայութեան եւ ի սիրիւս աշխարհի տարածւած մօտաւորապէս մէկ միլիոն Հայերու ազգային-եկեղեցական կեանքը մեծ մասամբ կ'առաջնորդուէր անով:

ԳԱՌՆԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

բախտութեան պատճառը, եւ ահա քէ ինչու եւ ինչպէս է ապրել Թուրքիան:

(8) Այս երկուքին կը վերագրուի նոյնիսկ Թանգրիմաքին ներշնչելը Բաշիտ փաշային: